

Festschrift
To Commemorate the 80th Anniversary of
Prof. Dr. Talat Tekin's Birth
ISSN 1226-4490

International
Journal of
Central
Asian Studies

Volume 13 2009

Editor in Chief
Choi Han-Woo

The International Association of Central Asian Studies
Korea University of International Studies

Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri*

A. Melek Özyetgin
Ankara Üniversitesi

Özet: Bilindiği gibi Cengiz Han döneminden itibaren, köklü bir kültüre ve medeniyete sahip Uygurların Türk-Moğol devlet geleneğinin oluşumunda önemli katkıları olmuştur. Konuyla ilgili yaptığımız incelemelerde Altın Orda tarhanlık yarlıklarında geçen iktisadî yapıyla ilgili vergi ve iş yükümlülüklerinin, çağdaşı Koço-Turfan Uygur hanlığındaki eş kullanımları ile resmi yazışma geleneğindeki benzerlikler dikkat çekicidir. Türk sosyal ve ekonomik tarihinin en canlı kaynakları olan Turfan Uygurlarına ait sivil (hukuk) belgeler, Altın Orda'nın sosyal ve iktisadi düzeniyle ilgili boşlukları aydınlatmada önemli birer kaynak görevi görmektedir. Altın Orda ve Uygur sahasında ortak birçok terim geçmektedir. Bu terimlerin kullanım alanları ve içerikleri ile ilgili Uygur metinlerinden birçok bilgi öğrenebilmekteyiz. Bu yazıda söz konusu ortaklıklardan örnekler ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Altın Orda, Uygur, Tarhanlık yarlıkları, Uygur sivil belgeleri

Abstract: As it is very known Uighurs contributed a lot to Mongols in formation of their state tradition, especially after Genghis Khan. In our examinations related to the subject, it is remarkable that the similarities of official correspondence tradition and some tax and labour responsibilities giving clues about the economical structure and which appeared in Golden Horde tarqhanid yarlıqs, are used in the same way or similarly in Qocho-Turfan Uighur Khanete being a contemporary of Golden Horde. The civil documents belonging to Turfan Uighurs which are the most vivid sources of Turkic social and economical history, are

---

*Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı tarafından düzenlenen *Altın Orda ve Varisleri İkinci Uluslararası Konferansı*'nda (İstanbul, 22-24 Nisan 2005) bildiri olarak sunulmuştur.

very significant instruments to clarify the unknown aspects of economical system of Golden Horde. There are so many common terms in Golden Horde and Uighur field. We obtain so many information from the Uighur texts about how to use of these terms and their content. In this study, the similarities between two areas will be examined with related terms.

Key words: Golden Horde, Uighur, Tarqhanid yarliqs, Uighur civil documents

I. Giriş

Genel Türklük araştırmalarında bugün Altın Orda'yı tüm siyasî, iktisadî ve sosyo-kültürel kurumsal yapısıyla, kendi ekseninde irdeleyen geniş kapsamlı bir çalışma, tam anlamıyla ortaya konmuş değildir. Altın Orda tarihine kaynaklık edecek orijinal Türkçe belgelerin azlığı, bu alandaki çalışmaları büyük ölçüde, yabancı kaynaklara bağımlı kılmaktadır. Altın Orda'nın resmî dili, sosyo-kültürel durumu, idari ve iktisadi yapısına dair doğrudan temel kaynaklar olan, az sayıdaki yarlık ve bitiğin bu açıdan büyük bir önem taşıdığı kuşkusuzdur. Bu durum Altın Orda'nın devlet geleneği ile ilgili sınırlı dil malzemesi sunan bu belgelerin, tarihçi gözüyle değerlendirilmesi yanında, dilci gözüyle de filolojik açıdan incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Bu belgeler üzerinde, özellikle kurumsal terminoloji ile ilgili yaptığımız çalışmalarda karşılaştıığımız en büyük sorun, dilsel veri olarak sınırlı metinlerde tanıkladığımız çeşitli alanlara ait birçok kurumsal terimin içerik ve kullanım alanlarının tam olarak anlaşılamamasıdır. Kimi zaman terimlerin içerik ve kullanım alanlarının bölgeden bölgeye, hatta devletten devlete değişen yapısı konuyla ilgili doğru tespit yapmayı güçleştirmektedir. Bu sorunun çözümünde öncelikle belirli bir alana ait teknik kelimelerin, tarihî ve modern Türk dili alanındaki Şekil ve anlama dayalı gelişmelerinin incelenmesi, art zamanlı boyutta terimin uğradığı değişimin filolojik açıdan yorumlanması, içerik ile ilgili tespitte bizi doğru sonuçlara götürebilmektedir. Güçlü bir devlet yapısına sahip Altın Orda'nın kurumsal terminolojisi de bu türden sorunlarla doludur. Ancak söz konusu alanda karşılaşılan güçlükleri Altın Orda devlet geleneğinin oluşumunda, temel yapı taşlarından olan Uygur sahasına başvurarak aşabilmek mümkün gözükmemektedir.

Bu çalışmanın sınırlı kapsamı içinde Altın Orda'nın kurumsal yapısı ve ilgili terminolojisinin incelenmesinde, temel başvuru alanı olarak, Türk sosyal ve ekonomik tarihinin, Türk hukuk tarihinin en canlı kaynakları olan Turfan Uygurlarına ait sivil belge külliyyatına dikkat çekilecektir. Söz konusu belgelerin içeriğine ve önemine belirli örnekler temelinde değinilerek, iki Türklük sahası arasındaki paralellikler belirlenmeye çalışılacak ve Altın Orda'nın kurumsal yapısındaki Uygur izleri örneklenilerek somut bir şekilde ele alınacaktır. Muhtemel tarihlendirmesi 13.-14. yüzyıllar olarak yapılan geç Uygur devri sivil belgeleri, arazi ve toprak alım satımından kiralamaya, belirli mallar, ürünler veya para için yapılan borç veya ödünç senetlerinden evlât edinmeye, rehin vermeye, çeşitli hesap makbuzlarına, sicil kayıtlarına ve ödenen vergi listelerine kadar uzanan zengin bir içeriğe sahiptir. Bu belgeler Uygur devrinin sosyal, hukukî ve ekonomik durumunu aydınlatır, sosyal tarih ve dil açısından zengin bir malzemeyi içerir.

Bilindiği gibi Çingiz Han döneminden itibaren, köklü bir kültüre ve medeniyete sahip Uygurların Türk-Moğol devlet geleneğinin oluşumunda önemli katkıları olmuştur. Çingiz'in kurduğu Türk-Moğol İmparatorluğu, Uygur-Türk geleneğinde şekillenmiş ve evrensel şeklini almıştır. Çingiz'in kurduğu sağlam devlet geleneği farklı coğrafyalarda yeşeren ve farklı kültürler içinde yoğrulan diğer Çingiz Ulus ve devletlerinde de hayat bulmuş ve nisbeten birbirinden farklı tarzlarda şekillenmiştir. Buna göre kuşkusuz Altın Orda devletindeki Uygur etkisini, genel Çingiz devlet geleneğinin devamı olarak kabul edip bu çerçevede değerlendirmek gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

840 sonrasında Uygurların bozkır halklarına kültür taşıyıcılık rolleri dikkati çekmektedir. Moğol kabileleri arasında Nesturîlik ve Budizm Uygurlar aracılığıyla yayılmıştır. Uygurların doğudaki tarihsel süreci içinde kendi içinde de evrim geçiren bir etkileşim alanı vardır. Dinamik bir Uygur etkisi Orta Asya'da, bütün Çingiz sahasında kendini göstermiş ve bu etki kendini sürekli yenilemiştir.

Uygurlar 1209'da Barçuk'un kendi isteğiyle Çingiz'e tâbi olmasından sonra Türk-Moğol İmparatorluğuna askerî ve iktisadi açıdan ciddi destek verdiler. Ancak Moğol hâkimiyetine giren ilk gelişmiş ve medeni topluluk olan Uygurların Çingiz ve devleti için en büyük kazancı, Uygur idari ve kültürel becerilerinin kendi kullanımlarına geçmesi olmuştur. İlk

olarak T'a-t'a T'ung-a (Ögel 2002: 153-157) adlı bir kâtibin aracılığıyla Uygur yazısının göçebe, yazı bilmeyen Moğollara geçişiyle, Uygur kültürü nüfuzunu artırmaya başlamıştır. Yazı kuşkusuz Moğollar için ciddi bir kültürel katkı olmuştur. Söz konusu yazıyı Uygurlar yine devlet geleneğinde önemli roller oynadıkları Hitaylara da vermişlerdir (Ögel 1971: 114-116; Ögel 2002: 153-157). Yazının öneminden dolayı Uygurlar, Moğol yönetici sınıfının eğitiminde de önemli görevler almışlardır. Öte yandan sahip oldukları teşkilâtçı, idareci vasıfları, eğitilmiş ve kabiliyetli yapılarıyla kısa sürede Moğol devlet geleneği içinde önemli bir konuma sahip olarak şekillendirici rol oynamışlardır (Allsen 1983: 266-67).

Çingiz'in kariyerinde önemli bir dönüm noktası olan 1205-1210 arasındaki dönemde, Moğolistan'da merkezî idare kurulmuş, Çingiz ülkedeki gücü merkezîleştirerek, ordusunu ve sosyal organizasyonunu yeniden şekillendirmiştir. Çingiz'in yönetim sisteminde yaptığı ilk değişimi Uygurlar sayesinde, ordu yapılandırmasında gerçekleştirdiği bilinmektedir (Rachewiltz 1983: 283).

Karakorum'daki Moğol sarayında Türk etkisi 13. yüzyılın ilk yarısında çok fazla idi. Çingiz'in ilk iki varisi döneminde, Ögödey tahta (1229) eski Türk ünvanı olan kagan ünvanını alarak çıkmış ve Türk-Uygur tarzı sistemi benimsemiştir. Bunun neticesinde saraya özellikle Uygurlardan seçme eğitmen, idareci ve danışmanlar alınmaya başlamıştır. Bunun yanında 1235-1250 arasında başını yine Uygurların çektiği *Ortak* olarak bilinen ticarî şirketler Türk-Moğol imparatorluğu içinde faaliyetlerine başlamış, Kuzey Çin'den batıda Avrupa içlerine kadar yoğun ticaret faaliyetleri göstermişlerdir. İleride üzerinde daha fazla duracağımız bu *ortak* tüccar teşkilâtı mensupları, devletin birer elçisi gibi görevlendirilmiş, hatta darugalık unvanıyla vergilerin toplanma işini de üstlenmişlerdir (Rachewiltz 1983: 284-285).

Moğolların hizmetinde bulunan Türk grupları içinde Uygurlar başı çekmekteydi¹. Çin kaynaklarına göre 1200-1259 yılları arasında Türk-

¹Ayrıca Karluk, Kanglı ve Kıpçaklardan oluşan elit bir müşavir zümresi de belirli dönemlerde Moğolların hizmetinde olmuştur (Rachewiltz 1983: 285):

	<u>1200-1259</u>	<u>1260-1294</u>	<u>1280-1330</u>	<u>1295-1368</u>
Karluk	7(1)	10(3)	5(1)	19(3)
Kanglı	7	12(3)	11(2)	36(8)
Kıpçak	4(1)	12(3)	13(4)	15(8)

Moğol İmparatorluğunda 12'si darugalık görevini de üstlenen 37 Uygur danışman, 1260-1294 yılları arasında 21'i daruga olan 73 danışman, 1280-1330 arasında 9'u daruga olan 32 danışman, 1295-1368 yılları arasında 47'si daruga olan 169 Uygur danışman görev almıştır. Toplam görev alan 311 Uygur danışman, diğer Türk ve Moğol danışmanlar arasında ciddi bir rakam oluşturmaktadır. Ayrıca bu sayının daha da arttırılabileceğini söyleyebiliriz, nitekim kesin kayıtları tutulmamış 158 Uygur danışmanı daha tarihte geçmektedir (Rachewiltz 1983: 285)².

Uygur etkisinin, daha doğrusu Uygur menşeli Türk etkisinin gerek kültürel gerekse kurumsal alanda etki edebildiği en geniş alan Türk-Moğol devletleri içinde Çağatay ve Altın Orda Hanlığı olmuştur. Çağatay Hanlığının kurulduğu alan doğrudan Uygurların coğrafi alanıydı. Dolayısıyla Uygur etkisi daha yakın ve nüfuz edici özellikte bu devlet yapısı içinde hissedilmiştir. Çingiz'in güçlü kollarından biri olan İlhanlı devleti saha itibariyle Türk, Fars ve Arap unsurların bulunduğu eski bir yerleşik coğrafi alan üzerinde kurulmuş ve kuvvetli Fars geleneği Türk-Çingiz devlet geleneğinden birçok alanda üste çıkarak, devlete farklı bir karakter kazandırmıştır. Altın Orda ise tamamen bozkır devleti karakterinde olup çoğunluğu Türklerden oluşan Deşt-i Kıpçak coğrafyasında kurulmuş bir devlet olarak, teşkilât yapısı itibariyle daha sadeydi ve daha Türk vasfına sahipti (Kafalı 1975: 116).

Bozkır devlet anlayışıyla şekillenen Altın Orda'daki Uygur kökenli Çingiz devlet geleneğinin hâkimiyeti, dinamik bir süreç olarak her zaman etkin ve baskın olmuştur. Ekonomik açıdan büyük ölçüde Avrupa'dan beslenen Altın Orda, kültürel açıdan doğudan beslenmiş ve Çingiz-Türk geleneğini yaşatmıştır.

---

²Çingiz Han'ın Türk müşavirleri üzerine çalışan Bahattin Ögel, Yüan-Shih'teki kesin kayıtlara göre 52 Uygur kökenli (Beşbalıg, Hami, Naymen, Karaşar, Lukçun, Hotan, Müslüman) Türk müşavir ismi zikretmektedir. Bu kişiler devlet protokolünde önemli görevlere gelmiş, ayrıca merkezde de önemli roller oynamışlardır. Moğol çağındaki Uygurların büyük bir kısmı Beşbalıg'lıdır. Beşbalıg, Uygur devlet ve kültüründe birinci derecede önem taşıyordu. Halkın ekseriyetini Buddhistler teşkil ediyordu. Kubilay döneminde de Buddhist Uygurlar daha güçlü bir konumda idi. Bu çağdaki Uygur kültürü daha çok Budizme dayanıyordu. Müslümanların sayısı azdı (Ögel 2002: 91).

Biz burada Altın Orda-Uygur ilişkisini, yazı ve yazışma geleneği ile iktisadi bazı özellikler temelinde karşılaştırmaya çalışacağız:

II.1 Altın Orda resmî yazışma geleneğindeki Uygur izleri

Yazıyı Uygurlar aracılığıyla alan Moğollar, yazışma ve kayıt tutma geleneğini de yine kuşkusuz Uygur geleneği çerçevesinde oluşturmuşlardır. Altın Orda resmî yazışma geleneğine de temel olan Türk-Moğol resmî yazışma geleneği, büyük ölçüde Uygur menşelidir (Vásáry 1987: 67; Usmanov 1979; Özyetgin 2002: 819-830).

Altın Orda'daki resmî yazışma geleneği, Türk-Uygur yazı geleneğinin tesiriyle şekillenmiştir. İslâmı kabul eden Altın Orda devletinde Arap yazısı yanında Uygur yazısı da kaçıllaryada Türk-Moğol devlet geleneğinin prestij yazısı olarak sıkça kullanılmıştır. Diplomatika ile ilgili pek çok terim Altın Orda'ya Uygurlar aracılığıyla geçmiştir. Altın Orda kaçıllaryasının en önemli teknik kelimelerinden olan *yarlık*³ ve *bitik* Uygur sivil belgelerinde de farklı kullanımlarla tespit edilmektedir.

Uygur Türklerine ait geç dönem sivil belgeleri bize, Uygurların gerek devlet düzeyinde gerekse toplum içinde kişiler arasında yapılan yazışmalarda tür ve teknik açısından gelişmiş bir yazışma geleneğine sahip olduklarını göstermektedir. Altın Orda belgelerinin bir kısmı ile eş za-

---

³Eski Türk resmî yazışma geleneği içinde içerik bakımından 'hanın emir ve isteklerini içeren bir mektup türü' olan *yarlık*, diplomasi kaçıllaryası içinde özellikle Altın Orda sahasında sıkça kullanılan bir terim olmuştur. Türkçeden Moğolcaya geçip daha sonra bugünkü bilinen teknik terim anlamıyla Moğolcadan Türkçeye geçtiği düşünülen *yarlık*, Moğol diplomatikasında da hükümdarlarının kendi tabiiyetindeki devletlerin hükümdarlarına gönderdikleri mektuplara ad olarak kullanılmıştır. İçerik olarak diplomatik ve tarhanlık yarlıkları olmak üzere iki grupta değerlendirebileceğimiz yarlıklardan, daha çok diplomasiyle ilgili olarak yabancı hükümdarlara gönderilenler ile yine emir niteliğini taşıyan iç yazışmalar 'diplomatik yarlık' olarak değerlendirilirken, hanın istediği kişi veya kurumlara verdiği ve sahibine her türlü vergi ve devlet hizmetinden muafiyet sağlayan, geniş maddi imkân ve imtiyazlar veren yarlıklar 'Tarhanlık yarlıkları' adını alır. Altın Orda sahasına ait resmî belgelerin büyük bir kısmını bu tarhanlık yarlıkları oluşturmaktadır. Altın Orda sahasına ait tarhanlık yarlıkları içinde, Rus kiliselerine ve Rus ruhanilerine verilen ve onlara belirli imtiyazlar sağlayan tarhanlık yarlıkları önemli bir yer tutar (Özyetgin 2002: 819-830).

manlı sayılabilecek Uygur sivil belgeleri arasında, Altın Orda'daki tarhanlık için verilen *yarlık/ğ* terimine karşılık, az sayıdaki Uygur belgesinde *yarlık*, *ulam yarlık*, *birtürü yarlık*, *tuta turgu yarlık bitig*, *tuta turgu bitig* ibareleri geçmektedir.

Bunun yanında Uygur sivil belgeleri içinde özellikle vergilerin ödenmesiyle ilgili emir üslûbundaki belgelerde de *yarlık* terimi geçmektedir⁴. Stilistik açıdan, içerik ve düzenleniş tarzı bakımından *yarlık*'ın her iki sahadaki kullanımı arasında bazı farklılıklar dikkati çekmektedir. Örneğin yarlıkların üslup özelliklerine has bazı kullanımlarının Uygur bitiklerinde de geçtiği görülür. Hem diplomatik hem de tarhanlık yarlıklarının ortak üslup özelliklerinden olan *intitulatio* kısmındaki '*Söziüm*' formülünü, Uygur sivil belgeleri içinde 'senet' karşılığında kullanılan *bitik*lerde de tespit edebiliyoruz⁵. Ayrıca Altın Orda belgelerinde Türk-Moğol resmî yazışma geleneğine ait bir üslup özelliği olan satır atlama (2-3 satır), boşluk bırakma, yazı hizasında içeriden başlama özelliği eski Uygur belgelerinde de mevcut olup ilginç benzerliklerle dikkati çekmektedir.

Altın Orda resmî yazışmalarında yarlık ve bitiklere tasdik için vurulan özel al veya altın yıldızlı tamgalar bulunmaktadır (Vásáry 1981: 46-61; Usmanov 1979: 140-167). Belgeye resmiyet kazandıran bu kare biçiminde, kûfî yazılı, hanın adını ve unvanını içeren tamgaların kökeni Uygur muhitine kadar uzanır. Uygur tamgasının biçimi hendesî ve dikdörtgendir. Kırmızı mürekkeple basılan, yarlık ve bitiklerde "al tamgalıg" gibi ifadelerle geçen tamgalar yanında, bir nevi tasdik anlamı içeren, altın nişan ve payza da kullanılmıştır.

Resmî yazışma geleneği dışında, ayrıca kayıt tutma geleneği ile ilgili olarak Türklere tahrir için tutulan kayıt ve defterler, Uygur sahasında ve Çingiz döneminde de dikkati çekmektedir (Özyetgin 2004: 2379-2394). Eski Türklere bu tür kayıt defterleri ile ilgili olarak Uygurlarda *ulug depter* terimi geçmektedir. Söz konusu terimi biz Turfan Uygur sivil belgelerinden dört kişi beyannamesinde⁶ bulmaktayız. Bu belgeler *İduk-kut* adına tanzim ve *Tümen İlçi Beglere* hitap edilerek yazılmış, matbu tarzda, birer kişi beyan belgeleri olup asıl nüfus kütüğüne (*Ulug*

⁴[USp. 22 (TI M221); USp. 69 (U 5331)].

⁵[USp. 24 (U5295); USp. 69 (U 5331)].

⁶(121/R41, 101/R40, 140a/055, 215/67). bk. Sertkaya (1992: 131-148).

Depter'e) geçirilecek kayıtlara temel teşkil etmektedir⁷. Eldeki bu belgelere göre, Uygurların tüm sicil kayıtlarının *ulug depter* olarak adlandırılan defterlere kaydedildiği anlaşılmaktadır.⁸ Benzer bir kayıt geleneği Çingiz döneminde *Kökö Depter* “mavi defter” olarak adlandırılan kayıtlarda da dikkati çekmektedir. Yazıyı Uygurlardan alan Moğollar, kayıt tutma geleneğini de yine Uygur tarzında sürdürmüş ve geliştirmiştir. Çingiz Han'ın 1206 yılından itibaren Moğol devletinin gelenek ve yasaları konusunda kayıtlar yaptırdığı *Kökö Depter*'de, aynı zamanda çeşitli prens ve askerî liderler için ayrılmış arazilerin ve hizmetkârların kayıtları da bulunuyordu⁹.

Hem nüfus hem de vergi kayıtlarını içeren bu defterlerin Altın Orda Devletinde de mevcut olduğu kaynaklarda geçmektedir. Ancak Uygur-Moğol sahasında olduğu gibi Altın Orda'daki defterler de günümüze kadar gelememiştir. Öte yandan muhtemelen bütün Türk-Moğol devletlerinde düzenli yapılan nüfus sayımlarında (Allsen 1981: 32-53; Özyetgin 2004: 2379-2394) karşımıza çıkan Uygurlardaki matbu tarzda-

⁷Mevcut dört belgede de üslup açısından, dış görünüş açısından aynılık vardır. Dört belgenin de orijinalinin dış görünüşü; belirli satırların dışarı ve içeri alınması, şahıs adı veya ibarelerin belirli satırlarda ifade edilmesi, tarih kaydı eski Türk resmî yazışma geleneğine uygun olarak birbirinin aynıdır.

⁸*ulug depter-te bitmiş negü kimimtin taş negü m-e yok bar tip ayıg ünüp sözi (ayak ürüp sözi) çın bolsar öz başım ölürm(e)n* “Ulug defterde yazdırılmış kim-selerimden başka herhangi biri yok, var diye laf çıkar ve bu söz doğru olursa kendi ölümüne razıyım” [USp.40 (T.I.T.M. 224 (101/016/R.40)].

⁹Bu yönüyle *Kökö Depter* Osmanlıdaki timar ve gelir dağılımını gösteren *icmâl defterleri* ile karşılaştırılabilir. Bir anlamda *Kökö Depter* Moğol prensleri arasındaki nüfus paylaşımını yansıtan bir defterdi. Daha sonra genelleşerek mavi kayıtlar olarak nüfus sayımlarını da içermiştir. *Kökö Depter* kelimesinin Çincesi *ts'ing-t's'ö*, *Yüan-Shih*'te (22, 13a) ‘mavi nüfus kayıtları’ olarak geçmekte ve söz konusu belgelerin 1308'de Moğol hükümdarına sunulduğu bilgisi yer almaktadır. Cengiz Han'ın 1206 Kurultayını konu eden ve 1240 yılında derlenmiş olan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen kayıtlara göre, *Kökö Depter*'in yazımına 1206'da veya bu tarihten bir süre sonra başlandığı düşünülebilir. P. Pelliot bu defterlerin Uygur yazısıyla Moğolca yazılmış olduğunu söylemektedir (1930: 195-198).

ki kişi beyannamelerinin Altın Orda sahasında da kullanılmış olabileceğini düşünebiliriz.

II. 2. Altın Orda'nın iktisadi yapısındaki Uygur izleri

II.2.1. Ticaret

Özellikle 13-14. yüzyıllardaki dönemde Türk-Moğol devletleri, ticarî teknikler ve bunun uluslararası boyutta yaygınlaştırılması konusunda önemli bir görev üstlenmişlerdir. Orta Türk zamanında Türk-Moğol İmparatorluğu coğrafyasında ticaret ile ilgili dikkat çeken en önemli kurumlardan biri *Ortak* tüccar teşkilâtıdır. Uygurların başını çektiği bu teşkilât bir dönem doğu ile batı arasında ticaretin gelişmesinde ve uygulanmasında etkin rol oynamıştır.

Türk-Moğol devletlerinde ticaret hukuku çerçevesinde *ortak* tüccarı kurumsal bir yapıyla dikkati çekmektedir. “Tüccar” anlamındaki *ortak* kelimesi, aynı zamanda bu *ortak* tüccarlarının bir araya gelerek oluşturdukları, devlet sermayesini de arkasına alan, bir tür ticarî birliğin, şirketin adı olmuştur. Bir anlamda *ortak*, hem şirketin hem de ona üye olan tüccarların genel adı idi. *Ortak* teşkilâtını (veya şirketini) oluşturan tüccar zümresinin en büyük kısmını Uygurlar ve bunun yanında Asya Türk coğrafyasındaki diğer Müslüman tüccarlar oluşturmuştur. Sogdların eski dönemde Türkler için ticarete yaptıkları aracılık işini, Uygurlar Moğollar için yapmıştır.

Aynı teşkilâtın ticarî faaliyetlerini Altın Orda coğrafyasında da sürdürdüğünü söylemek mümkündür. *Ortak* terimini, eş anlamlısı *bāzīrgān* kelimesi ile birlikte çift söz olarak Altın Orda yarlıklarında tespit ediyoruz¹⁰. Söz konusu yarlıktan ortak tüccarların uluslararası ticarete oynadıkları rol anlaşılmaktadır. Altın Orda sahasına ait doğu kaynaklarında *ortak* teriminin Türk-Moğol idaresi altındaki Fars tüccarlar için de kullanıldığı bilgileri geçmektedir. Bunun yanında kuşkusuz bu terim uluslararası ticaret yapan kişilere büyük “tüccar” karşılığında verilmiş bir ad olsa gerektir. Burada geçen *ortak* teriminin bir ölçüde hanın temsilcisi, hatta

¹⁰*burunğı yosunça bāzīrgān ortaklarıñ takı yörüüşünler (21) ulug ulus-nıñ turuşınğa takı yahşısı ol bolğay* “Önceki nizama göre ortak tüccarların dahi gidip gelsinler. Ulu ulusun dirliğine dahi iyisi o olacak” (1393 Tarihli Toktamış'ın Lehistan Kralı Yagayla'ya yarlığı) (Özyetgin 1996: 108-109).

ortağı konumunda olduğunu da düşünebiliriz. Nitekim *ortak* tüccarların devlet bürokrasisinde, özellikle Türk-Moğol devletlerinde önemli roller üstlendiğini biliyoruz.¹¹ Bugün eski Türk iktisat tarihi içinde çok işlenmemiş bir kurum olan *Ortak* tüccar teşkilâtının Uygur sahasındaki kullanımını ve Altın Orda sahasına olan uzantıları incelenmeye değerdir.

II.2.2. Vergiler

Altın Orda'nın iktisadî durumuyla ilgili temel kavramlardan olan vergi adlarına tarhanlık yarlıklarında rastlamaktayız. Az sayıda belgede geçen bu vergi adları çoğunlukla içerik ve kullanım alanı bakımından birçok soru işaretini içerir. Tarihî sahada bilinen vergi terimlerinin, bölgeden bölgeye değişen uygulamalarla, gerek şekil gerekse anlam bakımından çeşitlenmesi, kullanım alanlarına göre vergi çeşitlerinin sınırlarını kesin olarak belirlemeyi güçleştirmektedir.

Altın Orda sahasında sınırlı belgelerde tanımlayabildiğimiz vergi isimleri bize muhteva ve kullanım alanlarıyla ilgili fazla bir bilgi vermemektedir. Eski Türk vergi terimleri üzerine yaptığımız kapsamlı çalışmada (Özyetgin: 2004), belgelerde geçen vergi terimlerine, ancak diğer ilişkili Türklük alanlarıyla karşılaştırma yaparak açıklık getirilme-

¹¹Ortak tüccarların faaliyetlerinin en yoğun olduğu zaman Türk-Moğol İmparatorluğu dönemine rastlar. Özellikle Çin'deki Moğol (Yüan) döneminde ticarî faaliyetlerde Uygur tüccarlar ayrıcalıklı bir muameleye tâbi tutulmuştur (Yang 1971: 97). Bu dönemde *Ortak* tüccar birliği Uzak Doğu ile Ön Asya ve Doğu Avrupa'nın ticaret merkezlerini birleştiren ve bunlar arasında kredi kullanımını ve çek ile ödeme yapmayı mümkün kılan tek kurum idi (Togan 1981: 309). Ayrıca *Ortak* tüccarlarının ödeme aracı olarak kâğıt paraları ve bunun yanında bugünkü çek karşılığındaki havale belgelerini kullanmaları ticareti büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Kubilay döneminde ortaya çıkan kâğıt para çav'ın ticarete yaygınlaştırılmasında Uygur Ortak tüccarlarının önemli rolleri olmuştur. Ancak kâğıt para çav'ın Altın Orda coğrafyasında kullanıldığına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan Çin'de henüz merkezî idarenin kuvvetlenmediği dönemlerde devlet bürokrasisinde de söz sahibi olan *ortak* tüccarlarının en önemli görevlerinden biri olarak iltizamla vergi toplamak geliyordu. Bu dönemde vergileri toplamakla görevli daruga veya baskak memurları büyük ölçüde bu *ortak* tüccarları arasından çıkıyordu (Togan 1984: 81-82; Özyetgin 2005: 169-178).

ye çalışılmıştır. Altın Orda vergi terimleri ile ilgili başvurulacak ilk alan Uygur sahası olmalıdır. Ortak geçen birçok terim, Uygur sahasındaki çok sayıda belgede tanıklandığı için muhteva bakımından daha açık bilgilere ulaşmak mümkündür. Burada her iki sahada ortak geçen birkaç vergi adı (*alban*, *kalan*, *salık*, *yasak*, *tütün*), iş ve hizmet yükümlülükleri (*çerig*, *koluş koltka*, *ulag*) üzerinde ana hatlarıyla durulacaktır:

Alban¹² Moğol toprak düzeni içinde köylünün, çalışanın, çiftçinin, toprak sahibi olan kişiye karşı vazifelerini içeren hizmetlerin, yükümlülüklerin genel adıdır (Vladimirtsov 1987: 229)¹³. Altın Orda'da 1453 tarihli tarhanlık yarlığı dışında diğer mevcut tarhanlık yarlıklarında geçmeyen *alban*'ın 'genel vergi' anlamında kullanıldığı söylenebilir. Belgelerde fazla yerde tanımlayamadığımız bu vergi adının içeriği ile ilgili Turfan Uygur sahasındaki *alban*'ın kullanımı önemli fikirler vermektedir.

Eski Türk vergi sistemi içinde *alban*, Uygur sahasında¹⁴ *kalan* "toprak vergisi", *kavut* "mahsul vergisi", *tütü* "hane vergisi", *kabın* "çeyiz vergisi" birden çok vergi yükümlülüğünü kapsayan 'genel vergi' terimi olarak kullanılmıştır. *Alban*'ın hem Altın Orda hem de Uygur sahasında-

¹²Mo. *alban* "compulsion, coercion; official obligation or service; tax, impost, tribute; corvée; public use" (Leasing: 27-28), KWb. 9, *alban* "Zwang, Verpflichtung, Tribut, Abgabe"; VEWT 16a *alban* "Fronarbeit, Grundsteuer", *alban-keş* (Mo.+Fa.) "Frondienstleiter"; UWb. 92 *alban*.

¹³Moğollarda sıradan halktan olan çiftçinin, kişinin toprak sahibine karşı olan *alban*'ı şunlardır: 1. Köylünün, çiftçinin elde ettiği ürün ile hayvanlarından belirli miktarlarda vererek yerine getirdiği hizmet; 2. Toprak sahibinin karargâhında görülen hizmet; 3. Toprak sahibinin muhafız ordusunda hizmet ve sürekliliklerine iştirak; 4. Ulak, yani posta hizmeti için halkın toprak sahiplerinin elçilerine ulaşım araçları, atlar vermekten ve erzak yetiştirmekten ibaret olan hizmetler; 5. Şahit ve yeminli sıfatıyla mahkemelere katılma (Vladimirtsov 1987: 236).

¹⁴[kanımı]z toklug tämür-kä bag-çı-lar-nıñ ötüg[i] biz burun-kı bu [kan]-lar çak-ın-tın bärü ak-a ini-lärimiz birlä bag-nı ädläp özgä alban yasak tutmayın [kan]-larım-ız-ka küç berip yor(ı)dımız ärti "Hanımız Toklug Temür'e bağcılarının maruzatı, biz önceki bu hanlar çağından beri, büyük küçük kardeşlerimiz ile bağı işleyip başka alban yasak vergileri (tâbi) tutulmadan hanlarımıza hizmet edip yaşadık idi" [TI M221, USp. 22, Clark 97, JW-Li 4.12, Arat 1937: 6-7].

ki “genel vergi” anlamını, kelimenin Modern Türk dili alanındaki kullanımları da desteklemektedir¹⁵.

Kalan¹⁶ Doerfer, *kalan* terimine “temel vergi; toprağı işleyen çiftçilerden alınan vergi” anlamını vermiştir (TMEN III, 1503). D.İ. Tihonov, *kalan* vergisinin Uygur kökenli olduğunu kabul etmektedir. Tihonov, Altın Orda yarlıklarında *kalan*’ı, fethedilen halklardan han, han ailesi ve üst düzey memurlar için alıkonan vergi ve harçlara verilen ad olarak değerlendirmiştir (1958: 61).

Tarihî Türk sahasında *kalan*, Uygur ve Altın Orda sahasında sıkça geçen önemli vergi terimlerinden biridir. Mevcut belgelerden de anlaşıldığı üzere *kalan* vergisi tarımcı, ziraatçi kesimden tahsil edilen bir çeşit toprak vergisi idi. Her iki sahada da *kalan* vergisinin devlete karşı olan vergi yükümlülükleri içinde ağırlıklı bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Altın Orda tarhanlık yarlıklarında da *kalan* özellikle *yasak* vergi adı ile bir arada *yasak kalan* olarak geçmektedir. Altın Orda’daki vergi muafiyet belgesi olan tarhanlık yarlıklarında, sahibinin muaf olduğu vergiler arasında geçen *kalan*’ın, muhtevası ve kullanım alanı, ne şekilde ödendiği konusunda açık bilgiler yoktur (Özyetgin 2004a: 75-83).

Salg vergisi, kaynaklara dayalı olarak tarihî Türk sahasında Uygur ve Altın Orda sahaslarında tespit edilebilmiştir. Mevcut belgelere dayanarak *salg*’ın toprak rejimine ait genel vergi olarak kullanıldığı söylenebilir. Yine Uygur sahasında toprak sahiplerine karşı birtakım yükümlülüklerin ve hizmetlerin *salg* terimi ile karşılandığı görülmüştür. Altın Orda’da ise *salg*’ın toprak vergisi olarak kullanımı yanında, yarlıklarda geçen *salg müsemme* terimi ile, *salg*’ın Altın Orda’da belirli zamanlar-

¹⁵Modern Türk dili alanında *alban*’ın doğrudan ‘vergi’ kavramına ad olduğunun izleri görülmektedir. Tuva Türkçesinde *alban*’ın “vergi, haraç” anlamı yanında Moğol devrindeki “hana ve devlete karşı olan hizmet ve yükümlülük” anlamının da geçmesi ilgi çekicidir. Hakas Türkçesinin ağızlarında genel vergi anlamında geçen *alban*’ın müştak şekilleri olan *albannıg* (< *albanlıg*) “vergi yükümlüsü”, *albançı* “vergi toplayıcısı”, *alban kıl*- “hizmet etmek”, *alban işi* “hizmet yükümlülüğü” gibi terimlerin geçmesi *alban*’ın bu sahadaki işlek kullanımına işaret etmesi bakımından önemlidir (Özyetgin 2004a: 54).

¹⁶*kalan* “eine Abgabe: etwa Grundsteuer, Steuer für Ackerbauer” (TMEN III, 1503), Mo. *çalān* “Reihe, der in der Reihe folgt” (KWb. 162).

da toplanan veya istenen bir vergi yükü olduğunu göstermektedir¹⁷. Özellikle Osmanlı sahasında *salıg* ile kökdeş *salgun*'un olağanüstü durumlarda halktan istenen hizmet, mal ve para verme yükümlülüğü olan *'avārizat* karşılığındaki kullanımı, Altın Orda'daki *salıg müsemmā* vergisinin içeriğini teyit etmektedir (Özyetgin 2004a: 93-101).

Uygur vergi sistemi üzerine çalışmış Tihonov, *salık*'ı sadece devlet vergisi karşılığında değil, hem çalışarak hem de ayniyatle verilen, toprak sahipleri için ödenen, yerine getirilen yükümlülükler olarak değerlendirmiştir (1958: 64).

Tütün Türk vergi sistemi içinde, bir çeşit hane veya mesken başına alınan *tütün* vergisi, özellikle Altın Orda ve Osmanlı¹⁸ sahasında aynı terim ve muhtevadaki kullanımıyla dikkati çekmektedir. Uygur belgelerinde de *tütün*'ün bir çeşit hane vergisi olarak her evden alınan ve yaygın kullanılan bir vergi türünün adı olduğu anlaşılmaktadır. Tihonov, *tütün* vergisinin ev başına toplanan bir vergi olduğunu belirtmiş, bu verginin Uygur devletinin Kıtaylara tâbi olduğu devirlerde kullanıldığını ifade etmiştir. Konargöçer Türkler ve Moğollar arasında bu vergi kişi başına alınırken, yerleşik hayattaki Çinliler ve Karahıtaylardan *tütün* vergisinin ev başına alındığı görülmüştür (Özyetgin 2004a: 112-120).

Yasak Altın Orda'nın en temel vergi yükümlülüklerinin başında tarhanlık yarlıklarında *kalan* vergi adıyla birlikte sıkça geçmektedir. Türk-Moğol sosyal düzeni içinde *yasak*'ı geleneksel bir kanun olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan Altın Orda ve devamındaki dönemlerde *yasak* malî bir yükümlülük olarak yarlıklarda geçmeye baş-

¹⁷Altın Orda sahasında *salıg* muhtemelen hem vergi hem de çeşitli hizmet ve yükümlülükleri kapsayan genel bir malî terim işlevini görmüştür. Bu durum Türk-Moğol vergi sisteminde yer alan *kupçur*, *alban*, *kalan* gibi terimler için de söz konusu olmuştur. Başlangıçta çeşitli hizmet ve yükümlülükleri kapsayan genel terimler iken, daha sonra özel bir anlama geçerek vergi olarak kullanılmışlardır.

¹⁸Tarihî Türk sahasında Uygur ve Altın Orda devletlerinde kullanılan *tütün* vergisi, Osmanlı sahasında da aynı terimle geçmektedir. Osmanlı sahasında, kanunnamelerde geçen *resm-i duhān*, *duhāniye*, *resm-i dūd* ve *kışlak resmi* adlarıyla da bilinen *tütün* (~ *dütün*) vergisinin içerik ve kullanımında bazı farklılıklar vardır.

lamıştır. Altın Orda'nın iç teşkilât yapısı üzerinde çalışan Berezin (1850), yarlıklarda genel bir vergi sıfatıyla geçen *yasak*'ın, Altın Orda'nın yerli nüfusundan değil, fethedilen halklardan alınmış olduğunu düşünmekte, bununla birlikte yasağın miktarının yetiştirilen ürünün onda biri olarak alındığını söylemektedir (Tihonov 1958: 63). Altın Orda yarlıklarındaki *yasak*'ın kullanımına bakıldığında, *kalan* ile birlikte geçtiği yerlerde genel bir vergi iken, *kubur yasagi*, *yortkan yasagi* gibi kullanımlarda “vergi, haraç” karşılığında genel teknik terim olarak görülür. 1397 tarihli Temir-Kutluk Yarlığında “*yortkan yasagi tip...*, *kaldı yasagi tip..*” (Özyetgin 1996: 113) şeklinde geçen *kubur yasagi*, *yortkan yasagi*, *kaldı yasagi* gibi ibarelerden *yasak*'ı birkaç çeşit vergiyi kapsayan genel bir vergi, haraç olarak değerlendirmek mümkündür. Aynı şekilde Uygur sivil belgelerinde *yasak*'ın kullanımı ‘genel vergi’ terimi olarak geçmektedir (Özyetgin 2004a: 121-125).

II. 2.3. İş ve hizmet yükümlülükleri

Şahısların devlete olan yükümlülükleri arasında istenilen durumlar da, bedenen çalışarak veya mal ile aynî ödenerek yerine getirilen çeşitli iş ve hizmet yükümlülükleri ve bununla ilgili kavramlar Türk vergi terminolojisi içinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu yükümlülüklerden Altın Orda ve Uygur sahasında ortak geçen birkaç terim üzerinde duracak olursak;

Çäriğ “askerlik yükümlülüğü, askerlik hizmeti”¹⁹; *çäriğ*, Türkçeden Moğolcaya “ordu, asker” anlamında geçmiştir: Mo. *çäriğ* “Kriegsheer” (KWb. 427). 1369 tarihli Uygur alfabesiyle yazılmış Moğolca vergi muafiyet (tarhanlık) belgesinde Uygur ve Altın Orda sahasında da geçen bazı vergi adları ve yükümlülükleri arasında *çerig* hizmeti vardır (Franke 1975: 64). Her iki sahada da *çäriğ* bir çeşit askerlik yükümlülüğü olarak geçmektedir (Özyetgin 2004a: 128-129).

Koluş ~ koltka ~ kolka Tarihî Türk dili alanında *koluş ~ kolka ~ koltga*, bir Uygur sivil belgesinde sadece *koluş*, Altın Orda sahasında ise

¹⁹<*çär+ig* “Hilfsheer; später: Miliz, Heer allgemein; auch; Truppenges-tellung” (TMEN III, 1079; VEWT105a, *çäriğ* “soldat, militaire; armée” (Ligeti 1966:151).

üç tarhanlık yarlığında²⁰ *koluş kolka* ~ *koluş koltka* şeklinde tanımlanabilmektedir.

Kelimenin tarihî Türk dili alanında Uygur sahası dışında “vergi” anlamının görüldüğü diğer saha Altın Orda’dır. Altın Orda yarlıklarında, tarhanların muaf tutuldukları devlete karşı olan vergi ve iş yükümlülüklerinden *koluş*, özellikle 1467 tarihli Mengli Girey Han tarhanlık yarlığında (Özyetgin 1996: 115-116) Uygur sahasında olduğu gibi devletin *ulag* ve binek atı ihtiyacının karşılanması için halktan talep ettiği, halka yüklenen konaklama yeri, erzak, hayvan yemi ve *ulag* atı temini gibi yükümlülükler arasında yer alır. Bu yarlıkta, yarlık sahibinin bu yükümlülüklerden muaf tutulduğu söylenerek hiçbir malının ve hayvanının alınmaması ve muhtemelen sahip olduğu bu mal ve hayvanlar üzerinden yukarıda verilen yükümlülüklerin genel bir adı olarak *koluş koltka*’nın istenmemesi vurgulanmıştır. Bu belgede *koluş koltka*’nın belirli şartlar altında, olağanüstü durumlarda devletin elçilerinin, memurlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere halktan talep edilen zorunlu bir vergi yükümlülüğü olduğu düşünülebilir. Bu terim içeriği ile Osmanlı sahasındaki ‘*avârızât* ile karşılaştırılabilir (Özyetgin 2004a: 133-136).

Ulag Türk-Moğol İmparatorluğunda hızlı ve sistemli haberleşmenin temeli olan ve köklerini Eski Türk ulak sisteminden alan *ulag*, Altın Orda’da da bir tür hizmet yükümlülüğü olarak geçer. Altın Orda’da *ulag* teşkilâtında posta yapan, haber ulaştırın kişinin, durduğu her yerde hanın emriyle, istediği kişinin evinden, hayvanından, erzağından istediği gibi yararlanma ve alma hakkı vardı. Aynı şekilde Uygur sahasında da kişilerin devlete karşı olan yükümlülüklerinde ulak yükümlülüğü belgelere dayalı olarak geçmektedir. Uygur belgelerinde Altın Orda’dan daha ayrıntılı olarak bu yükümlülüğün karşısında kişilerin yaptıkları veya verdikleri malların, hizmetlerin ayrıntılı bilgileri de bulunmaktadır (Özyetgin 2004a: 138-141).

Burada iki saha arasındaki belli başlı kavramlar temelinde değindiğimiz ortaklıkların sayısını genişletmek mümkün. Altın Orda yarlıklarında vergilerin ödeme şekliyle ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Uygur

²⁰1453 tarihli Hacı Girey Han tarhanlık yarlığı; 1467 tarihli Mengli Girey Han tarhanlık yarlığı; 1523 Sahip Girey Han tarhanlık yarlığı, bk. Özyetgin (1996: 112-115, 115-116, 130-132).

sivil belgelerinde ise söz konusu vergilerin aynî ve nakdî ödenme şekilleri hakkında daha detaylı bilgiler bulmaktayız. Sonuç olarak Altın Orda'nın teşkilât tarihi yazılırken, özellikle Turfan Uygur külliyyatının da göz önünde bulundurulmasının, dilcilerle tarihçilerin ortak mesaisi ile bu malzemenin karşılaştırmalı olarak incelenmesinin kayda değer, aydınlatıcı neticeler vereceği kanaatindeyiz.

Kaynaklar

- Allsen, Thomas T. (1981). "Mongol Census Taking in Rus". 1245-1275. *Harvard Ukrainian Studies*. 5/1, 32-53.
- Allsen, Thomas T. (1983). "The Yüan Dynasty and Uighurs of Turfan in the 13th Century". (Ed.) M. Rossabi. *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours. 10th-14th Century*. 243-280.
- Arat, R. Rahmeti (1964). "Eski Türk Hukuk Vesikaları". *Türk Kültürü Araştırmaları*. I-1: 5-53. Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Clark, Larry V. (1975). *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th - 14th cc.)*. Dissertation of Indiana University. Ph.D. Bloomington.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford. (ED).
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I-IV. Wiesbaden (TMEN)
- Endicott-West, Elizabeth, (1994). "The Yüan Government and Society". *The Cambridge History of China. Alien Regimes and Border States. 907-1368*. Vol. 6. Cambridge University Press. 587-615.
- Golden, Peter (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çeviren Osman Karatay. Ankara: KaraM.
- İnalçık, Halil (2000). *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. Cilt 1. 1300-1600*. İstanbul.
- Jingwei, Li (1996). *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*. Xinjiang Ren Min chu Ban She. Wulumuqi. Ürümçi.
- Kafalı, Mustafa (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın no. 2085. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- KWb.: G. J. Ramstedt (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki
- Lessing, Ferdinand D. (1995). *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington. Indiana.

- Ligeti, Louis (1966). “Un Vocabulaire Sino-Ouigour des Ming. Le Kao-tch’ang-kouan Yi-chou du bureau des traducteurs”. *AOH XIX*, 117-199. 257-289.
- Ögel, Bahaeddin (2002). *Sino-Turcica. Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*. İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul.
- Özyetgin, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özyetgin, A. Melek (2004a). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4. Ankara: Köksav.
- Özyetgin, A. Melek (2004). “Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine”. *V. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri-II* (20-26 Eylül 2004). 2379-2394. Ankara.
- Özyetgin, A. Melek (2004). “Eski Türklerde Ortak ‘Tüccar’ Terimi Üzerine”. *II. Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu* (24-26 Mayıs 2004). Ankara: AÜ DTCF TDE Bölümü.
- Özyetgin, A. Melek (2002). “Altın Ordu Hanlığının Resmî Yazışma Geleneği”. *Türkler*. c. 8. 819-830. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Pelliot, P. (1930). “Les kökö-däbtär et les hou-k’euou ts’ing-ts’eu”. *T’oung Pao*. XXVII, 195-198.
- Radloff, W. (1972). *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*. Leningrad 1928, S. VIII+305, mit 3 Tfln. (Reprint: Biblio Verlag, Osnabrück). (USp.)
- Rachewiltz, Igor de (1983). “Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries”. (Ed.) M. Rossabi, *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, 281-310.
- Usmanov, M.A. (1979). *Jalovannie Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv.* Kazan: İzdatel’s tvo Kazanskogo Universiteta, 1979.
- Togan Arıcanlı, İsenbike (1984). “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret ve ‘Ortak’ Tüccarlar”. *Toplum ve Bilim*. 25/26 Bahar-Yaz, 71-90.
- Vásáry, István (1987). *Az Arány Horda Kancelláriya*. Budapest: Keleti Értekezések 3, Körösi Csoma Társaság.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme. Osaka: Hiroshi Umera und Takao Moriyasu. 1-3.